

ארץ ישראל בעידן הגלות בהגותם של חכמי ישראל

יהושפט נבן

ערכה של ארץ ישראל תופש מקום מכובד במחשבת היהדות, החל בתורה ועד חכמי ימינו. התורה מעידה על שבחה של הארץ, באמרה: 'ארץ אשר ה' א-להיך דרש אותה תמיד עיני ה' א-להיך בה מראשית השנה ועד אחרית שנה' (דב' יא יב). וכן מצאנו בדברי חז"ל אודות השכינה השורה על ארץ ישראל: 'ת"ר: לעולם ידור אדם בארץ ישראל אפילו בעיר שרובה עובדי כוכבים, ואל ידור בחוץ לארץ ואפילו בעיר שרובה ישראל, שכל הדר בארץ ישראל דומה כמי שיש לו א-לוה, וכל הדר בחוץ לארץ, דומה כמי שאין לו א-לוה'.¹ במשך דורות רבים של גלות שמר עם ישראל על זיקה נפשית לארצו, זיקה שבאה לידי ביטוי בהבעת געגועים, בתפילות ובשאיפה לשיבת ציון. היו שהסתפקו באלו, ואילו אחרים ביטאו את זיקתם בנסיגות אופרטיביים לעלות לארץ, וחלקם אף הצליח לממש את זיקתו. גישה אחרת הפרידה בין שאיפה לשיבת ציון לבין עלייה אופרטיבית, מתוך מחשבה שבתקופת הגלות אין מקום לעלות לארץ מסיבות שיובהרו

1. כתובות קי ע"ב.

להלן. מבין חכמי ימי הביניים, היה ר' יהודה הלוי הראשון, אשר הקדיש לארץ ישראל מקום נכבד בהגותו ובשיריו: "אבל אדם היא היתה אדמתו ובה מת כאשר קבלנו, כי במערה ארבעה זוגות, אדם וחווה... והיא הארץ הנקראת 'לפני ה'", הנאמר עליה יתמיד עיני ה' א-לוהיך בה', ועליה נפלה הקנאה והחמדה בין הבל וקין בתחילה, כשרצו לדעת איזה מהם הרצוי להיות במקום אדם וסגולתו ולבו, לנחול את הארץ ולהדבק בעניין הא-לוהי"². ריה"ל מפתח את רעיון 'העניין הא-לוהי', שהוא סגולת ארץ ישראל. ריה"ל עצמו מימש את געגועיו שביטא בשיריו; הוא עלה לארץ, ובה מצא את מותו סמוך לעלייתו.

כמה דורות מאוחר יותר, המשיך רמב"ן לפתח את רעיון חשיבותה של ארץ ישראל. אולם בעוד שאצל ריה"ל מפותחת חשיבותה הערכית-סגולית של הארץ, מדגיש רמב"ן את חשיבותה הא-לוהית, בהטעימו את ההשגחה הישירה שזוכה לה הארץ מאת הבורא: "והענין כי השם הנכבד ברא הכל, ושם כח התחתונים בעליונים, ונתן על כל עם ועם בארצותם לגוייהם כוכב ומזל ידוע... כי חילק לכולם מזלות בשמים וגבוהים עליהם מלאכי עליון, נתנם להיות שרים עליהם... אבל ארץ ישראל אמצעות הישוב היא נחלת ה' מיוחדת לשמו, לא נתן עליה מן המלאכים קצין שוטר ומושל, בהנחילו אותה לעמו המיוחד שמו זרע אוהביו"³. במקום אחר⁴ מדגיש רמב"ן את השראת השכינה בארץ ישראל: "מפני שאנחנו מצפים לה מתקוותנו שנשיג מן הקרבה אל הא-לוהים בהיותנו במקדשו עם כהניו ונביאיו... והיותנו בארץ הנבחרת ושכינתו שורה אצלנו יותר ממה שאנחנו יכולים להשיג היום בגלות..."; גם הרמב"ן זכה לעלות לארץ ישראל ולשבת בירושלים.

ריה"ל ורמב"ן היו הראשונים שהטעימו את ערכה הסגולי של ארץ ישראל מנקודת מבט א-לוהית, ארץ שבה שורה השכינה, הזוכה להשגחה

2. כוזרי ב יד.

3. פירוש רמב"ן לויקרא יח כה.

4. ספר הגאולה, כתבי הרמב"ן א, מהדורת שעוועל (ירושלים תשכ"ג), עמי רעט-רפ.

ישירה מאת הבורא יתברך, ובה ניתן להידבק בה' ביתר קלות. שני ראשונים אלו שימשו כתמרוך דרך לרבים שהלכו בעקבותיהם במרוצת הדורות. לעומתם, מדגיש ר' יצחק עראמה,⁵ מחכמי ספרד שחי במאה הארבע עשרה, את אהבת הארץ מצד עם ישראל. המחבר קובל על המרגלים שנכשלו בחוסר אהבה לארץ, וכמותם נכשלים רבים במרוצת הדורות: "כי לא היה מורד לבב, רק דמאיסא עליהו, וכמו שאמר הכתוב בפירוש: יטפכם אשר אמרתם לבו יהיה והביאתי אותם וידעו את הארץ אשר מאסתם בה' (במד' יד לא) ומאמר המשורר 'וימאסו בארץ חמדה' (תהי' קו כד). ומיאוס הארץ... הוא הענין אשר עמד עלינו לכלותינו בכל הדורות ובעבורו גלינו מארצנו ונתרחקנו מעל אדמתנו והיינו חרפה לשכנינו, לעג קלס לסביבותינו, ואין שום מבוא [=אפשרות] לשוב אל שלמותינו, כי אם בשובה אלינו".

המהר"ם מרוטנברג,⁶ שחי במאה השלוש עשרה, מציין אף הוא את קדושתה של הארץ, ומעלה את החשש מפני ישיבה בארץ שלא בטוהרה, היכולה לפגוע ביהודי שאיננו מקפיד. אולם למרות חששו, אין המהר"ם מוותר על הישיבה בארץ, כפי שעשו אחרים, אלא מזהיר את היושבים בה: "ובלבד שיהא פרוש מכאן ואילך ויזהר מכל מיני עוון ויקיים כל המצוות התלויות בארץ, שאם יחטא שם בארץ ישראל, יענש יותר מכל עבירות שיחטא בחוצה לארץ. כי השם דורש אותה תמיד ועיני השם בה והשגחתו תדיר. ואינו דומה המורד במלכות בפלטין למורד מרחוק, חוץ לפלטין, והיינו 'ארץ אוכלת יושביה' (במד' יג לב), וכתוב נמי 'ולא תקיא הארץ אתכם כאשר קאה את הגוי אשר לפניכם' (ויק' יח כח), לפי שמקאה עוברי עבירות, ועל כן ארץ ישראל עכשו שממה היא ואין בה עיר מוקפת חומה כשאר מדינות. ואותם שהולכים לשם ורוצים לנהוג בה קלות ראש בפחזותם ולהתקוטט שמה, קורא אני אליהם יותבואו ותטמאו את ארצי

5. עקידת יצחק, ספר במדבר, שער שבעים ושבעה.

6. שו"ת מהר"ם, מהדורת אי"מ בלוד (ברלין תרנ"א), עמ' 5.

(ירי ב ז). אבל מי שהולך לשם לשם שמים, ומתנהג בה בקדושה ובטהרה, אין קץ לשכרו". [המהר"ם עצמו ניסה לעלות לארץ ישראל, אך חפצו לא עלה בידו, והוא נאסר ונכלא באיטליה, ושם מת].⁷ המהר"ם אף הוא מצדד בגישתם של ריה"ל והרמב"ן בדבר סגולתה המיוחדת של הארץ וההשגחה המיוחדת שהיא זוכה לה, והוא גם שותף להם בניסיון העלייה האופרטיבית לארץ ישראל. עם זאת המהר"ם מוסיף היבט נוסף שלא מצינו אצל קודמיו: דווקא בגלל מעלתה הרבה, א"י מסוכנת ליושביה, אם לא יעמדו בדרישות של חיי קדושה.

השל"ה⁸ שחי בפראג במאה הי"ז ועלה לארץ בשנת 1621, חרד מאוד מהמגורים בארץ הקודש, והוא אף דורש את המילה 'כנעני' מלשון הכנעה, ואת המילה 'גרי' מלשון מגור = פחד. השל"ה, שרואה בחיוב את הישיבה בארץ ישראל, מזהיר מפני ניסיון לחיות בארץ חיי רווחה חומריים, כיוון שהארץ איננה שלנו, וניתנה לנו כפיקדון: "וצריך האדם הדר בארץ ישראל לזכור תמיד בשם [ארץ] כנען, המורה על עבדות והכנעה... הכלל העולה, יושבי הארץ צריכין להיות בהכנע, וכמו גרים, לא יעשו העיקר להתיישב באיתן מושבו. וזה שאמרו רז"ל: 'ישיב יעקב... בארץ כנעני' (ברי לו א), בקש לישב בשלווה, אמר לו הקב"ה: לא דיין לצדיקים מה שמתוקן להם לעולם הבא? רק יהיה בארץ מגורי [אביו]... ויהיה ארץ כנען. ויהיה 'מגורי אביו', סוד פחד יצחק, הוא מידת הדין, 'מגור מסביבי' (ירי מו ה)... וזהו יכי גרים ותושבים אתם עמדי (ויקי כה כג)... וסימנך 'ארץ אוכלת יושביה' היא, מכלה את הרוצים לישב בה בשלווה ובתוקף, לאכול פירותיה ולהנות בה לבדי".

סמוך לגירוש ספרד, בחג השבועות, קיימו המגורשים ר' יוסף קארו ור'

7. על זיקתו של המהר"ם לארץ ישראל, ראה א' גרוסמן, זיקתה של יהדות אשכנז הקדומה אל ארץ ישראל, שלם ג (תשמ"א), עמ' 57-92; הנ"ל, זיקתו של מהר"ם מרוטנבורג אל ארץ ישראל, קתדרה 84 (תשנ"ז), עמ' 65-84.

8. ר' ישעיהו הורוויץ, שני לוחות הברית, ורשה תרכ"ג (דפוס צילום, ירושלים תשכ"ג), ספר שני, חלק ג, יא ע"ב.

שלמה אלקבץ תיקון ליל שבועות בסלוניקי. תוך כדי לימוד נשמעה בת קול מגרונו של ר' יוסף קארו,⁹ המורה להם לעלות לארץ ישראל: 'אשריכם שובו אל לימודיכם ואל תפסיקו רגע, ועלו לארץ ישראל, כי לא כל העתים שוות ואין מעצור להושיע בין רב למעט, ועיניכם אל תחוס על כליכם כי טוב הארץ העליונה תאכלו, ואם תאבו ושמעתם, טוב הארץ ההיא תאכלו. מהרו ועלו, כי אני המפרנסת לכם ואני אפרנסכם. ואתם שלום וביתכם שלום וכל אשר לכם שלום.' העלייה לארץ ישראל בדברי הימגיד, שמדבר מגרונו של ר' יוסף קארו, נתפשת כזכות וכשכר על התנהגות יהודית נכונה: 'לכן שוב והזהר משם והדבק בתורת ויראתי ומשניותי, אל תפריד רגע ממחשבתך, ומעט במאכל ומשתה אפילו בשבתות וימים טובים, וכל מחשבותיך לא יהיו אלא בי, ואזכך לעלות לארץ ישראל'. באשר לשאלה אם ראוי לעלות לארץ בתקופת הגלות, הכריעה היבת קולי מגרונו של ר' יוסף קארו לחיוב.

לדעת ר' שלמה אלקבץ,¹⁰ מטרת ישיבת ארץ ישראל איננה רק כדי לקיים בה מצוות, אלא עצם הישיבה בארץ יש בה מעלה, בהיותה ארץ שאווירה טהור: 'רבים חשבו כי מעלת ארץ ישראל הלא היא בהיות עם בני ישראל בתוכה, ושתעדר מעלתה בהעדרם. ונמשך זה להם למה שחשבו, כי עיניינה אינו [אלא] רק מפני שמירת בני ישראל המצוות בה, לא שתהיה שמירת המצוות בתוכה נמשכת למעלתה. וזה טעות בידם. אבל דע, כי שלימות ארץ ישראל הוא בעצמותה ממש, כי היא היתה הנקודה הראשונה בבריאה... וכן ביאר החבר לכוזרי משלימות הארץ עד שנתקקו אליה האבות בעת היותה מלאה גלולים.¹¹ וזו הוראה רבה כי [הארץ] שלימה בעצמותה... וכן היושבים בה יושב באויר טהור, יומם ולילה יסובבוהו דברים קדושים.'

9. ר' יוסף קארו, ספר מגיד מישרים (ירושלים תשי"ד), עמ' 18.

10. ברית הלוי, תשובה לר' יוסף קארו, היסוד השלישי (לבוב תרכ"ג), דף מא.

11. ר' יהודה הלוי, ספר הכוזרי, ב כ.

ר' אליהו דיוידאש,¹² שחי בצפת במאה הטי"ז, מטעים אף הוא את מעלותיה של ארץ ישראל כארץ הנבואה וההשגחה הישירה: "נודע שאין נבואה שורה אלא בארץ ישראל. ובמעלת ארץ ישראל כמה מעלות, ואחד מהם שאין שליטה והשגחה לשום חיצוני בה, דכתיב יעיני ה' א-לוהיך בהי (דב' יא יב). ואמרו במדרש בפסוק 'דרשו ה' ועזו בקשו פניו תמיד' (תהי קה ד). אמר ר' יוסי בר חלפתא לר' ישמעאל בריה: מבקש אתה לראות את השכינה בעולם הזה, עסוק בתורה בארץ ישראל, שנאמר 'דרשו ה' ועזו בקשו פניו תמיד'.¹³ ופירושה: 'דרשו ה' ועזו' - התורה, שנקראת עוז, שנאמר 'ה' עוז לעמו יתני' (תהי כט יא). 'בקשו פניו תמיד' - הוא ארץ ישראל, שנאמר בה 'תמיד עיני ה' א-לוהיך בהי' (דב' יא יב)". ואילו בן דורו, ר' אליעזר אזיכרי,¹⁴ מטעים את אהבת ארץ ישראל על ידי עם ישראל: "וצריך כל איש ישראל לחבב את ארץ ישראל ולבוא אליה מאפסי ארץ בתשוקה גדולה כבן אל חיק אמו. כי תחילת עוונינו שנקבעה לנו בכיה לדורות יען מאסנו בה, שנאמר 'וימאסו בארץ חמדה' (תהי קו כד). ובפדיון נפשנו מהרה יהיה, כתיב 'כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחוננו' (שם קב טו)... ולפיכך היו האמוראים מנשקים עפרותיה ואבניה בבואם אליה. ומה טוב ומה נעים לשיר שיר ידידות אשר יסד ר' יהודה הלוי עליה באהבה רבה, תחילת השירה: ארץ הקדושה יקרה חמודה וכו'.¹⁵ כן אנו משוררים על ציון ר' יהודה ברי' עילאי כל ערב ר"ח בשמחה רבה ומתחננים לא-ל שאל יגרשנו מאליה". חכמי צפת, ממגורשי ספרד, ר' יוסף קארו, ר' שלמה אלקבץ, ר' אליהו דיוידאש ור' אליעזר אזיכרי, שותפים בהדגשת סגולת הארץ, כארץ שבה שורה יכולת הנבואה, הזוכה להשגחה מיוחדת, ובעקבות זה לאהבת עם ישראל. חבורת חכמים זאת, שחיה בצפת אחרי הגירוש, עסקה בתורת הסוד ובסיגופים במטרה להחיש את ביאת הגואל,

12. ר' אליהו דיוידאש, ראשית חכמה (ויניציאה שלי"ט), שער התשובה, פי"ו, קפ ע"ב.

13. שוחר טוב קה א.

14. ר' אליעזר אזיכרי, ספר חרדים (ויניציאה שסי"א), נו ע"ב.

15. ראה י' דוידזון, אוצר השירה והפיזט א (ניו יורק תרפ"ה), סימן 7681.

והיחס המיוחד לארץ ישראל משתלב במטרה זו.

ר' יהונתן אייבשיץ¹⁶ מעורר שאלה חמורה: מי יערוב לנו, שלאחר שעם ישראל ישוב לארצו, לא יחטא שוב, ושוב תתרחש גלות. הרי 'מפני חטאינו גלינו מארצנו' - יכול לחזור פעם שלישית, ולדבריו: "כנסת ישראל אינה רוצה לצאת מגלותם ואומרת, שמא חס ושלום אכשל בחטא וצריך אני עוד פעם לגלות ממקומי... וזהו שנאמר ויתאמר ציון עזבני ה' (יש' מט יד), כי איך אוכל לשוב, שמא החטא יבוא בי?" לשאלה זו כבר נזקק רמב"ן בפירושו לפסוק (דב' ל ו) יזמל ה' א-להיך את לבבך! הוא דן בנושא מתן הלב החדש וביטול יצר הרע, ולדבריו, לאדם יש בחירה חופשית לבחור את דרכו. אבל ילימות המשיח תהיה הבחירה בטוב להם טבע, לא יתאוה להם הלב למה שאינו ראוי ולא יחפוץ בו כלל, והיא המילה הנזכרת כאן; כלומר, כדי שלא יקרה מצב של גלות נוספת, ימול ה' את לבבנו, באופן שלא נתאוה לחטא, וממילא לא יהיה צורך בעונש. דומה כי בדרך זו הולך גם ר' יהונתן אייבשיץ המציין: "לכן ייעד השם ב"ה שיבוער היצר הרע מן הארץ, וקול מבשר ואומר 'מהרו בניד' (שם מט יז). ואם תאמר, הנה דב שכול בדרך. לזה אמר, 'מהרסיך ומחריביך ממך יצאוי' (שם). היינו, שיבוער היצר הרע מן הארץ ישוב אלי' (יר' ג א) ואל תחת מהריסה וחורבן".

החשש לגלות שלישית מבצבץ ועולה גם מדברי חז"ל במדרשים, ולדבריהם, גאולה שלישית לא תיפסק ולא יהיה חורבן שלישית: "ויהיה ביום ההוא נאם ה' פי שנים בה יכרתו יגועוי' (שם), אלו ישראל שהן משלישיתו של עולם בני שלושה אבות. דבר אחר, והשלישית יותר בה, שאין מתישבין בארצם אלא בגאולה שלישית. גאולה ראשונה זו גאולת מצרים, גאולה שניה זו גאולת עזרא. השלישית אין לה הפסק"¹⁷. וכן "א"ר שמואל בר נחמני: מסורת אגדה היא שאין ירושלים נבנית עד שיתכנסו הגלויות. ואם יאמר לך אדם שכבר נתקבצו הגלויות ולא נבנית ירושלים, אל תאמין.

16. אהבת יהונתן (ורשה תרל"ח), פרשת עקב, עב ע"ב.

17. תנחומא שופטים ט.

למה? שכך כתיב 'בונה ירושלים ה'', ואחר כך 'נדחי ישראל יכנסי'. אמרו ישראל לפני הקב"ה: רבשיע לא כבר נבנית ירושלים וחרבה? אמר להם, על ידי עוונותיכם חרבה וגליתם מתוכה. אבל לעתיד לבוא אני בונה אותה ואיני הורס אותה לעולם, שנאמר 'כי בנה ה' ציון נראה בכבודו' (תהי קב יז).¹⁸

לא כל חכמי ימי הביניים הלכו בשיטתם של ריה"ל, רמב"ן ומהר"ם. שיטה שונה אנו מוצאים אצל בעלי התוספות, אשר חששו מעלייה לארץ. ההימנעות מעלייה לארץ מחשש לחטאים שעונשם בארץ חמור, מוצאת את ביטוייה בדבריהם של בעלי התוספות, ובמיוחד בדבריו המפורסמים של ר' חיים, תלמידו של רבנו תם: 'והיה אומר רבנו חיים דעכשו אינו מצוה לדור בארץ ישראל, כי יש כמה מצוות התלויות בארץ וכמה עונשין, דאין אנו יכולים ליהרר בהם ולעמוד בהם'.¹⁹

לדברי ר' חיים אלו נתייחסו חכמי ישראל לדורותיהם; המהר"ם²⁰ כותב כדברים האלה: 'דאינה מיסוד התוספות', ו'הגהת תלמיד היא, ולא דסמכא היא כלל'.²¹ לדברי ר' חיים מתייחס גם העודע ביהודה:²² 'ומה שכתבתי ללמוד זכות על בעלי התוספות עצמם הקבורים בחו"ל... ובני החרף מו"ה שמואל השיב על זה, דעל בעלי התוספות ליכא תמיה כלל על שלא עלו לארץ ישראל, כמבואר בדבריהם בתוסי' כתובות... דעכשו אינו מצוה לדור בארץ ישראל דאין אנו יכולין ליהרר במצות ועונשין התלוין בארץ. אולם החתם סופר²³ סבור אחרת. לדבריו, המשיכה לארץ ישראל נובעת מקדושתה, ולא בגלל המצוות התלויות בה. אדרבה, המצוות התלויות בארץ מהוות גורם מעכב, ולא מעודד: 'והנה

18. מדרש תהלים.

19. כתובות קי ע"ב (בתוספות).

20. יו"ד סי' כח.

21. ראה הרב שי' ישראלי, ארץ חמדה (תל אביב תשי"ז), עמ' יז.

22. ר' יחזקאל לנדאו, הנודע ביהודה, שו"ת נודע ביהודה (ירושלים תשכ"א), ב, יו"ד סימן רז.

23. ר' משה סופר, שו"ת חתם סופר (וינה תרנ"ה), יו"ד תשובה רלד, צה ע"א.

לכאורה משמע, לאו משום מצות התלויים בארץ ישראל ובירושלים, כופים [לעלות לארץ ישראל], אלא משום קדושת עצמה, ויכל הדר בחו"ל דומה כמי שאין לו א-לוהי. ר"ל אדרבה, לדברי ר' חיים כהן שבתוספות שלהי כתובות, משמע, אי לא מצות נוהגות, היה יותר ראוי לעלות... כיון שכל עצמו הוא משום עוצם קדושתה... אין אנו עוסקים אם מצות נוהגות או לא, או אם טמא מותר לכנוס שם או לא, רק בקדושה עליונה שירושלים היא שער השמים מימות עולם".

ר' ישראל משקלוב,²⁴ מתלמידי הגר"א שעלו לארץ ישראל, דוחה את דברי ר' חיים מבעלי התוספות: 'אינו מיסוד התוספות... הגהת תלמיד הוא ולא דסמכה הוא'. ר' ישראל עצמו הולך בשיטת המהר"ם, ואף עלה לארץ ישראל, דבר שהמהר"ם ניסה לעשות ולא עלה בידו. ר' ישראל כותב:²⁵ "יומה שכתב [המהר"ם] 'והיא ארץ אוכלת וכו'', קשיא טובא, דהא זה היה דברי המרגלים. ונראה לי בשטת מהר"ם ז"ל, דודאי המרגלים לא דברו כזב... דודאי בפלטין של מלך השוכן שם וממרה עיני המלך במעשיו, מסוכן בענשו. וכי בשביל זה יוגרע מעלת פלטין דמלכא? וכמו שמבחר ישראל - הכהן הגדול, במבחר הזמן - שהוא יום כפורים, ובמבחר המקום שהוא קדש קדשים, כשהיה נכנס לשם פעם אחת בשנה. ואם פגם שמה נענש תיכף,²⁶ וכי יוגרע משום זה המקום הקדוש? כך היא מדת הארץ הקדושה שאינה מקיימת עוברי עבירה... רק דהמרגלים חשבו זה לרעה וגינוה, כי קשה לישיב שם וליזהר בכל התורה ומצוותיה ועונשין, כי אוכלת". לדעת ר' ישראל משקלוב, המרגלים צדקו במה שאמרו שהארץ אוכלת יושביה, אולם טעו במסקנה. הם הסיקו, שכיוון שמסוכן לחיות בארץ, יש להתרחק ממנה. אולם ר' ישראל מטעים, כדעת המהר"ם, שיש לשאוף לחיות בארץ, אבל חיי קדושה וטהרה.

24. ר' ישראל משקלוב, פאת השלחן (ירושלים תשי"ט), א, עה ע"ב.

25. הני"ל, שם, ח ע"א.

26. יומא סט ע"ב.

מסקנה דומה מעלה ר' נתן שפירא²⁷ מקראקא, שחי באמצע המאה הי"ז: "אבל הבאים לארץ ישראל ואין שמים על לבבם כי הם בהיכל המלך, ומורדים ופושעים ומרבים במשתאות של סעודות מרעות ומרזחים, עליהם הכתוב אומר 'ותבואו ותטמאו את ארצי ונחלתי שמתם לתועבה' (יר' ב ז). וכתוב כי תבואו לראות פני מי בקש זאת מידכם רמוס חצרי (יש' א יב). ולא יעלו על לבם שאחרי מותם ישארו בארץ, אבל במותם יגרשום חוצה ככלבים. וז"ל בפרקי דר"א:²⁸ 'וכל הרשעים המתים בארץ ישראל, נפשותם נשלכות לחו"ל... ולכן כל איש יחוד בבואו אל ארץ ישראל להיות ירא שמים כפלי כפלים ממה שהיה בחו"ל, וידע כי בבית המלך הוא יושב"²⁹.

מעמדה של ארץ ישראל בחסידות

ארץ ישראל תופשת מקום נכבד בחסידות, אולם בעקבות התפתחויות היסטוריות שונות,³⁰ פרט לארץ כמקום מגורים, קיבלה ארץ ישראל מימד רוחני מופשט. ר' יעקב יוסף מפולנאה, תלמיד חבר של הבעש"ט, מתייחס למאמר חז"ל, 'כל הדר בארץ ישראל דומה כמי שיש לו א-לוה וכל הדר בחוץ לארץ דומה כמי שאין לו א-לוה',³¹ ומדבר על ארץ ישראל הנטועה בלבבות: 'כי במקום שאדם חושב במחשבה, שם הוא כולו. והנה אם הוא דר בחוץ לארץ וחושק וחושב תמיד לארץ ישראל, אז דומה כמי שאין לו א-לוה וכו'. אבל באמת יש לו, כי מחשבתו תמיד לארץ ישראל. מה שאין כן כשהוא בארץ ישראל ועושה מעמד ומצב פרנסתו בחוץ לארץ, אז מחשבתו תמיד בחוץ לארץ, להביא משם טרף לביתו. אז דומה כמי שיש לו, אבל

27. ר' נתן שפירא, טוב הארץ, ירושלים תרנ"א (דפוס צילום ירושלים תשל"ו), י ע"א.

28. פרק דר"א לד.

29. חלק מהציטוטים לקוח מהקובץ **ארץ ישראל בהגות היהודית בעת החדשה** (עורך אביעזר רביצקי), ירושלים תשנ"ח.

30. ראה בהרחבה אצל אי מורגנשטרן, 'המגמות המשיחיות בראשית צמיחת החסידות', מיסטיקה ומשיחיות מעליית הרמח"ל עד הגאון מוילנה (ירושלים תשנ"ט), עמ' 189-208. מור אלטשולר, הסוד המשיחי של החסידות, אוניברסיטת חיפה תשס"ב.

31. כתובות קי ע"ב.

באמת אין לו, כי מחשבתו בחוץ לארץ.³² דברים אלה מעידים, שחל מהפך במחשבת החסידות בדור השני לקיומה. ארץ ישראל הקיומית, הפיזית, איבדה במידה מסוימת את מעמדה, ובמקום זה הלך והתפתח מעמדה של ארץ ישראל הרוחנית, הרעיונית, זו שבלבבות.

אנו מוצאים שגישה זו אף הפליגה למרחוק, ומעזיבו, שהייתה מקום מושבו של הבעש"ט, נקראה בפי חסידיו 'ארץ ישראל הקטנה', ואף ציונו של הבעש"ט בעיר זו נחשב בעיני רבים כחלק מארץ ישראל.³³ נראה, כי גישה זו באה לידי ביטוי גם בכתבי הדור השלישי, כפי שכותב ר' אלימלך מליזינסק, ששמע בשם הרב המגיד דק"ק ראוניני ז"ל, ואלו דבריו: 'עתה שאנחנו בגלות, יש בני אדם שזוכים לרוח הקדש יותר בנקל מאשר בימי הנביאים', והסביר זאת בדרך משל. כאשר המלך בביתו ומישהו מאוהביו מזמין אותו לסעוד בביתו, המלך יסרב, כיוון שאין זה מכבודו לצאת מארמונו למקומות אחרים. אבל כשהמלך נוסע בדרך ורוצה ללון, אם רק ימצא מקום נקי ללון שם, יסתפק בכך. הנמשל הוא: כשבית המקדש היה קיים והשכינה שרתה בו, מי שרצה לשאוב רוח הקודש או נבואה, היה צריך לעשות מאמץ גדול לשם כך, שהרי היה צריך להתחרות עם נביאים וכוהנים גדולי עולם. מה שאין כן בתקופת הגלות, כשגם השכינה בגלות, ותשוקתה למצוא מקום מנוחה, אם רק תמצא אדם נקי מעברות, אזי כבר שם דירתה.³⁴ מקטע זה ניכר, שיש השלמה עם הגלות ואף ניסיון למצוא את הצד החיובי שבה.

עוד מצאנו בכתבי ר' אלימלך מליזינסק³⁵ את הרעיון שכבר הכרנוהו אצל ר' יעקב יוסף מפולנאה, ולפיו אדם נמצא היכן שמצויה מחשבתו, ולא במקום שהוא שרוי פיזית: 'ואגב אורחא נבאר מה שהקשה העולם, דאיתא

32. ר' יעקב יוסף מפולנאה, בן פורת יוסף (קארעץ תקמ"א), עמ' 154.

33. בי' לנדוי, הבעש"ט ובני היכלו (תל אביב 1961), עמ' רל-רלא.

34. ר' אלימלך מליזינסק, נעם אלימלך, פולנאה תקס"ד (דפוס צילום ירושלים), פרשת וישב עמ' כא.

35. נעם אלימלך, עמ' ז.

בגמרא:³⁶ 'הדר בארץ ישראל דומה כמי שיש לו א-לוה, והדר בחוץ לארץ דומה כמי שאין לו א-לוה". ומקשים העולם הדיוקים אהדדי, דמתחילה אמר הדר בארץ ישראל דומה וכו', משמע, אבל באמת אין לו. והדר אמר הדר בחוץ לארץ דומה כאין לו וכו', משמע, אבל באמת יש לו. ועל פי הנ"ל יבואר דאיתא בגמרא:³⁷ העומד בחו"ל ומתפלל יכוין לבו כנגד ארץ ישראל, והעומד בארץ ישראל יכוין כנגד ירושלים, ונמצא כל תפילות ישראל הולכים דרך שער אחד. ונמצא האדם הרוצה שתהא תפילתו נשמעת, צריך לכוין כאילו הוא מתפלל בארץ ישראל ובית המקדש בנוי ומזבח על מכונו ובהיכלו, והרי הוא כאילו דר עתה בארץ ישראל, ועל ידי זה הוא בא לבהירות ודבקות גמור להתפלל בכוונה שלימה, ביראה ובאהבה כאילו עומד בבית קדשי הקדשים... כן צריך לצייר במחשבתו בעת תפילתו כאילו הוא ממש בארץ ישראל ובבית המקדש, ורואה הכל בחוש הראות, וממילא מובן פירושו הדר בארץ ישראל כנ"ל, שמצייר לעצמו כאילו עומד בארץ ישראל ועל ידי זה בא לו הבהירות בתפילתו". ר' אלימלך מסתמך בדבריו על מה שראינו בכתבי ר' יעקב יוסף מפולנאה, תוך אזכור ארץ ישראל הדמיונית השוכנת בלבבות, אשר סגולתה איננה מתבטאת בקיומה הפיזי ובישיבה בה, אלא בעובדת התנחלותה בלבבות. היינו, ארץ ישראל כמושג מופשט, אשר עצם ההגות בה גורמת לדבקות בה.

אנו מוצאים שר' שניאור זלמן מלאדי, תלמידו של המגיד ממזריטש, מדבר ממש על ארץ ישראל: 'גם עכשו אפשר להשיג השגות עליונות בארץ ישראל יותר אפילו ממה שהשיגו צדיקים כמותם בזמן הבית'.³⁸ הוא קורא לחסידים 'לעורר את האהבה הישנה וחיבת ארץ הקודש להיות בוערת כרשפי אש מקרב איש ולב עמוק, כאילו היום ממש נתן ה' רוחו עלינו, רוח נדיבה בהתנדב עם למלאות ידם לה' ביד מלאה ורחבה'.³⁹ לפי ר' שניאור

36. כתובות שם.

37. ברכות לב ע"ב.

38. תורה אור (קאפוסט תקצ"ז), פרשת ויצא.

39. ליקוטי אמרים (וילנה תר"ס), עמ' קכ.

ולמן, מצוות יישוב ארץ ישראל היא ימצוה רבה ועצומה השקולה כנגד כל המצוות, ומי שאיננו יכול לעלות אליה, חייב לתמוך ביושביה, כי יפעולתה וסגולתה להמשיך חיים עליונים מחיי אין סוף ב"ה לארץ החיים. היא שכינת מעוזנו... והיא סוכת דוד הנופלת עד עפר... ובאתערותא להחיות רוח שפלים... תבוא אתערותא דלעילא, ובפרט בהתנדב עם להחיות יושבי ארץ החיים ממש. ר' שניאור זלמן מטעים כאן את חיוב התמיכה באלו היושבים פיזית בארץ הקודש. גם ר' נחום מנחם מטשרנוביל מתייחס לארץ ישראל הממשית: 'כי ידוע שארץ ישראל הוא החומר והכלי של עולם הבא, שעל ידה הוא דרך מבוא לעולם הבא היותר נקל מן העובד בחוץ לארץ, כמאמרם ז"ל כל הדר בארץ ישראל דומה כמי שיש לו א-לוה וכל הדר בחוץ לארץ וכו', כי ישראל שבחוץ לארץ עובדי עבודה זרה בטרהרה הם, כל השפעתם צריך לירד אצלם על ידי השר של מדינה ההיא. כי אף שהם מבקשים מהבורא ב"ה... שיסכים הוא יתברך להשפיע השפע ההוא, עוברת דרך השר שהן שוכנין במדינתו... ונמצא שעבודה השלמה לזכות לארץ העליונה ארץ החיים פנימיים, בחינת ארץ ישראל - הוא הדרך הנקל בארץ ישראל.⁴⁰ עוד מטעים ר' נחום מנחם: 'והאמת הוא שהארץ נקרא ארץ החיים, שחיותו יתברך שם הוא מורגש יותר ויותר מבשאר מקומות'.⁴¹ ר' נחום מנחם מטעים אפוא את מעמדה הרוחני של ארץ ישראל הממשית. אולם משה אידל⁴² מעמיד על גישה שונה בדברי ר' נחום מנחם אודות מעמדה של ארץ ישראל, ולפיה קיימת גם אפשרות של ארץ ישראל רוחנית, אשר ניתן לחוש את חוויית קיומה גם בשלוחותיה - בבתי כנסיות ובבתי מדרשות שבחוץ לארץ: 'אף שיש ארץ ישראל הגשמי, מכל מקום עיקרו הוא בדרך הרוחני וחיוני, והוא חיות מהבורא ב"ה. ואף שאנו בחו"ל, מכל מקום יש לנו בחינת ארץ ישראל, כי הקב"ה חשב לבלתי ידח ממנו נידח

40. מאור עינים (ירושלים תשנ"ט), עמ' קצג.

41. שם, עמ' קצו.

42. מ' אידל, 'על מקומה של ארץ ישראל בחסידות', בתוך ארץ ישראל בהגות היהודית החדשה, עמ' 261.

(שמ"ב יד יד), והוא כי בכל בתי כנסיות ובתי מדרשות נשפע מאת הבורא ב"ה חיות ארץ ישראל. ולכן אמרו חז"ל: ⁴³ יעתידין בתי כנסיות ובתי מדרשות שיעמדו בארץ ישראל כי הן עצמן בחינת חיות ארץ ישראל, והבן זה. ואם כן, בעמדו בבית הכנסת או בבית המדרש ועומד ומתפלל, אם המחשבה בתוך הדיבור, אזי הוא בארץ ישראל, ר"ל בתוך החיות של הבורא ב"ה. ⁴⁴

יחסו של ר' נחמן מברסלב לארץ ישראל עולה מתוך סיפור נסיעתו לארץ, ⁴⁵ המתועד על ידי תלמידו, ר' נתן: 'שמעתי בשמו שאמר קודם שנסע לארץ ישראל, שרוצה לנסוע כדי להשיג חכמה עילאה, כי יש חכמה עילאה ותתאה, וחכמה תתאה כבר יש לו, ועדין הוא צריך להשיג חכמה עילאה. ובשביל זה הוא נוסע לארץ ישראל. וכן יונשמע מפיו הקדוש קודם נסיעתו לארץ ישראל בימי חג הפסח, שאמר שהוא רוצה ליסע לארץ ישראל כדי לקיים שם כל התרי"ג מצוות, לכלול יחד כל המצוות התלויות בארץ עם כל המצוות של חוץ לארץ ולכוללם יחד ולקיימם ברוחניות. ואחר כל יוכל לקיימם כראוי בגשמיות'. ⁴⁶ לדעת אלון גושן גוטשטיין, ⁴⁷ אין ר' נחמן מחפש תחליף, ובוודאי לא במודע, לארץ ישראל הפיזית. דומה, שבדבריו ארץ ישראל ו'בחינת ארץ ישראל' מתקיימות כאחת, והוא קובע שקילות רוחנית ביניהן [היינו, ששתיהן שקולות זו כנגד זו]. אליעזר שביד, ⁴⁸ ראה את חידושו של ר' נחמן בהדגשת הארץ הפיזית כפשוטה: 'ארץ ישראל הזאת בפשיטות, עם אלו הבתים והדירות'. ⁴⁹ וכן 'שארץ ישראל היא בזה

43. מגילה כט ע"א.

44. ספר מאור עינים על התורה עם ישמח לב (ירושלים תשנ"ט), עמ' שמב.

45. א' גרין, בעל היסורים, פרשת חיייו של ר' נחמן מברסלב (תל אביב 1979), עמ' 69-95.

46. ר' נתן שטרנהארץ, 'נסיעתו לארץ ישראל', ה' חיי מוהר"ן, ניו יורק תשכ"ה.

47. א' גושן גוטשטיין, 'ארץ ישראל בהגותו של ר' נחמן מברסלב', בתוך ארץ ישראל בהגות היהודית בעת החדשה, עמ' 278.

48. א' שביד, מולדת וארץ יעודה (תל אביב תשל"ט), עמ' 93-105.

49. חיי מוהר"ן, שיחות השייכים להתורות, סעיף טו.

העולם ממשי.⁵⁰ גם עלייתו של ר' נחמן לארץ מקורה במגע עם הפיזי והקונקרטי, אולם האחיזה הפיזית קושרת אל התחום המטפיזי. ר' נחמן מטעים את החכמה המיוחדת הקשורה בארץ ישראל: "ישנם מוחין [=תודעה] של ארץ ישראל, ויש מוחין של חוץ לארץ. המוחין של חוץ לארץ יונקים מן המוחין של ארץ ישראל, כמו שאמרו רבותינו זכרונם לברכה 'אין חכמה כחכמת ארץ ישראל'".⁵¹ לכל אחד יש חלק בארץ ישראל, וכפי חלקו בארץ ישראל, כך הוא יונק מן המוחין של ארץ ישראל.⁵² מן ההסבר של ר' נחמן אודות נסיעתו לארץ ישראל ניתן להבין, שלדעתו, כדי לזכות בחכמת ארץ ישראל, יש להגיע אליה [ולו לזמן קצר].

ר' נחמן מטעים גם את הקדושה המיוחדת של ארץ ישראל, הנובעת מההשגחה הישירה, שהיא זוכה לה: "קדושתה הגדולה של ארץ ישראל נובעת מן ההשגחה הישירה של הקדוש ברוך הוא, כיון שהוא צופה בה תמיד, כמו שכתוב (דב' יא יב) 'תמיד עיני ה' א-לוהיך בה מראשית השנה ועד אחרית שנה'". העיניים קשורות לחכמה, כפי שרואים אצל אדם וחיה, שכאשר נפקחו עיניהם, הם זכו בהבנה (ברי ג ז); וכיוון שעיני ה' בארץ תמיד, אווירה של ארץ ישראל ספוג חכמה, ולכן הוא מחכים את היושבים בה.⁵³ פועל יוצא של קדושת הארץ, והעובדה שעיני ה' בה להשגיח עליה ישירות, הוא השפע השופע לעולם, העובר דרך ארץ ישראל ומושפע ממנו העולם כולו, כפי שמטעים רבי נחמן.

אחרית דבר

בפירושו על הפסוק הראשון לתורה מציג רש"י את שאלת המדרש: ילא היה צריך להתחיל את התורה, אלא מהחודש הזה לכם! והוא משיב: יכ מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גוים. שלא יאמרו אומות העולם

50. ליקוטי תניינא סעיף קטז.

51. בראשית רבה טז ד.

52. ליקוטי מוהר"ן, ח"ב ע"א.

53. בבא בתרא קנח ע"ב.

לישראל, ליסטים אתם, שכבשתם ארצות שבעה גוים, אלא הם אומרים להם: כל הארץ של הקב"ה היא, הוא בראה ונתנה לאשר ישר בעיניו. רש"י חי בתקופת מסעי הצלב, תקופה שבה ארץ ישראל נכבשה מידי המוסלמים. כיבוש זה עורר תהייה וייאוש בעם ישראל [פרט לפרעות שנלוו אליו], שהרי ארץ ישראל הובטחה לעם ישראל, ומדוע היא נמסרת לנוצרים. כאשר רש"י מדבר על מתנת ארץ ישראל לעם ישראל בפירושו לבריאת העולם, כאשר עוד לא היו בני אדם ולא ארצות, הוא מבקש ללמדנו, שארץ ישראל לעם ישראל היא החלטה המעוגנת בחוקי הבריאה; ואם כך, אין שום ספק, שהארץ תחזור לעמנו. זכה דורנו להגשים חלום של דורות. חיים אנו בארץ אשר עיני ה' א-להיך בה מראשית השנה ועד אחרית שנה, ארץ אשר לדברי רמב"ן, זוכה להשגחה ישירה מאת הבורא יתברך. יהי רצון, שנהיה ראויים לברכה זו.